

ПРОБЛЕМА ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ НАСЕЛЕННЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1914-1916 РР., ЗАВДАНИХ ПОДІЯМИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Павло Кліщинський. Проблема відшкодування збитків населенню Правобережної України у 1914–1916 рр., завданих подіями Першої світової війни. У статті, на основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується проблема відшкодування збитків, завданих населенню Правобережної України під час Першої світової війни. У роботі акцентується увага на подіях, у ході яких відбувається знищення і реквізиція певної категорії речей, продовольчих припасів і матеріальних цінностей жителів регіону, юридичному підґрунті і теоретичному плануванні процесу відшкодування втраченого майна, проблемах і труднощах у його реалізації.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, Правобережна Україна, мобілізація, евакуація, реквізиція, відшкодування, реквізиційна комісія.

Павел Клищинский. Проблема возмещения убытков населению Правобережной Украины в 1914–1916 гг., причиненных событиями Первой мировой войны. В статье на основе архивных и опубликованных источников, а также работ украинских историков исследуется проблема возмещения убытков, причиненных населению Правобережной Украины во время Первой мировой войны. В работе акцентируется внимание на событиях, в ходе которых происходит уничтожение и реквизиция определенной категории вещей, продовольственных припасов и материальных ценностей жителей региона, юридической основе и теоретическом планировании процесса возмещения утраченного имущества, проблемах и трудностях в его реализации.

Ключевые слова: Первая мировая война, Юго-Западный фронт, Правобережная Украина, мобилизация, эвакуация, реквизиция, возмещения, реквизиционная комиссия.

Питання про відшкодування збитків, завданих населенню Правобережної України в роки Першої світової війни впродовж 1914–1916 рр., поставало як мінімум двічі. Вперше – наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. у формі розгляду скарг із приводу оцінки матеріальних втрат населення прифронтових губерній у період мобілізації кінця липня – початку серпня 1914 р. Вдруге проблема постала внаслідок примусової евакуації населення і майна з Волинської, Подільської і окремих районів Київської губернії у червні-жовтні 1915 р.

Питання повернення населенню коштів за реквізоване і знищене наказами військової і цивільної влади майно побіжно згадувалось у дослідженнях,

присвячених вивченню біженського руху на теренах Правобережжя¹, а також у роботах, де аналізувалася продовольча ситуація² і проблеми сільського господарства регіону³. Попри це поза увагою залишилась розробка такс і принципів відшкодування втрат населення. Тому окреслена проблема потребує подальшої розробки і вивчення з використанням нових джерел.

Як свідчать документи, соціальна напруга в губерніях Правобережжя стала неухильно зростати вже з початком війни. Це стало наслідком різкого погіршення становища населення регіону (мобілізації, використання селян та їхньої худоби для різних тилових робіт, численні реквізиції). Як правило, дійовими особами соціальних виступів початку війни були здебільшого запасні, мобілізовані до лав збройних сил. При цьому їх виступи носили різний характер: одні з них були спричинені важким становищем сільського населення, з якого набирали поповнення в армію (чоловіки грабунками прагнули забезпечити родину, що залишалася, засобами для існування); інші ж – носили відверто розбійницький характер і не мали нічого спільного з дійсно напруженою боротьбою селянства на початку війни. І лише незначну частину виступів становили власне селянські виступи, рушійною силою яких, можливо, став рух запасних.

У перші дні війни антивоєнні виступи супроводжувались значними аграрними заворушеннями, які набули особливої гостроти на Київщині. За розмахом селянських виступів, кількістю підпалених і розгромлених поміщицьких маєтків Київська губернія в цей період посідала перше місце в Росії⁴. Значними були заворушення в Радомишльському і Канівському повітах. Так, в останньому були розгромлені поміщицькі економії, розташовані на шляху просування запасних на збірний пункт у Каневі. В повідомленні начальника Київського губернського жандармського управління командирові окремого корпусу жандармів зазначалось, що 19 липня 1914 р. тут було розгромлено 4 економії⁵. На початку серпня 1914 р. запасні розгромили економію поміщиків Бутурліних в Канівському повіті⁶.

Зустрічається і немало фактів відвертого грабунку з боку мобілізованих. Так, сповіщаючи Київському губернатору про безчинства запасних у Радомишльському повіті Київської губернії, поліцейський чиновник доповідав, що обурені заборонаю продавати спиртні напої запасні, вештаючись нетверезими в містечку Коростишів, «зупиняли автомобілі, екіпажі і перехожих, вимагаючи грошей, вривались з такими ж вимогами до приватних будинків...»⁷. Як свідчать документи, такі випадки були далеко не поодинокими.

Виступи мобілізованих і селян мали місце також у Волинській і Подільській губерніях. Так, масові виступи прокотились у прикордонному з Австро-Угорщиною Кременецькому повіті, де було розгромлено 5 фільварків. 21–22 липня запасні і селяни розгромили маєток поміщика Браницького в селі Зарудня⁸. Масового характеру набули безчинства в Ольгопільському, Балтському, Брацлавському та Гайсинському повітах. У Балтському повіті впродовж 19–22 липня запасні громили господарство поміщика Собанського, спаливши при цьо-

му будинок, стайню, хлів, клуню та інші господарські будівлі. Всього в цьому повіті було розгромлено 10 поміщицьких і «куркульських» господарств⁹.

Усі ці події вилилися у численні скарги постраждалих про відшкодування втраченого майна. Відповідно до правил про місцевості, в яких оголошувався військовий стан від 18 червня 1892 р., для розгляду таких скарг збирались комісії під головуванням повітового предводителя дворянства¹⁰. 16 лютого 1915 р. така комісія працювала у Вінниці під головуванням Вінницького повітового предводителя дворянства. Окрім головуючого в її роботі брали участь повітовий військовий начальник, мировий суддя і податковий інспектор. Розглядалась скарга дворянина Л. Ф. Цибульського про відшкодування йому збитків, завданих мобілізованими. Останні 20 липня 1914 р., прямуючи з Літина, пройшли через його економію в с. Махнівка, завдавши шкоди на загальну суму 364 руб. Факт нанесення збитків було зафіксовано 22 липня поліцейським стражником. В акті, складеному у присутності свідків, зазначалося, що з прилеглого до дороги поля Л.Ф. Цибульського забрано 31 копу вівса, 8 кіп пшениці і 9 кіп гороху. Рахуючи овес по 10 пудів в копі і по 80 коп. за пуд, пшеницю, при тій же вазі, по 1 руб. за пуд і горох відповідно 4 пуди в копі по 1 руб. за пуд загальна сума матеріальної втрати склала 364 руб.¹¹ Погодившись із проведеною оцінкою і визнавши факт нанесення збитків майну позивача, у рішенні комісії, при цьому, зазначалось, що мобілізовані діяли самочинно, без розпорядження військового відомства. Тому ці дії кваліфікуються як хуліганство і не підпадають під юрисдикцію комісії, створеної для оцінки знищеного за розпорядженням військового керівництва майна приватних осіб і організацій¹².

Аналогічна комісія працювала у Вінниці 21 квітня 1915 р., де розглядалась скарга К. М. Длуського про відшкодування йому збитків на суму 562 руб., завданих 6 серпня 1914 р. під час проходження повз його маєток Кудіївці військового обозу, що прямував з Ямполя через Бар в Проскурів. Як і у першому випадку, комісія прийняла рішення про відмову у відшкодуванні і передала матеріали справи на розгляд Подільського губернатора¹³.

Більш масштабними були втрати населення прифронтових районів Правобережної України під час евакуації влітку-восени 1915 р., спричиненої наступом австро-німецьких військ на Південно-Західному фронті. Відповідно до розпорядження військової влади, кожен із губернаторів регіону заздалегідь мав розробити план евакуації людей і майна з території, ввіреної йому губернії. План складався по днях. У перший день відбувався вивіз найбільш важливого і поступово переходили до менш цінного. Прикладом ретельного планування може слугувати проект плану евакуації м. Києва, розроблений на початку 1915 р. Він передбачав: визначення кількості вантажів, що підлягали вивезенню, планування процесу евакуації, підготовку засобів перевезення, посадочних і навантажувальних місць. Розглядалися вірогідні місця евакуації, її тривалість і, відповідно, поділ на періоди і види (приватну і загальну). Також у плані розглядалось питання створення евакуаційного управління і джерела

його фінансування¹⁴. У додатку до плану зазначався перелік заходів з підготовки процесу евакуації міста. Вони поділялися на дві категорії: заходи, які мали бути виконані негайно, не очікуючи початку евакуації і ті, виконання яких мало розпочатися за 7-10 днів до початку евакуації. В рамках невідкладних дій планувався: оснащення Київських дніпровських пристаней вантажними платформами, вироблення інструкцій (з метою швидшого ознайомлення населення) з порядком користування залізничними касами і засобами транспортування пасажирів і вантажів, технічного вдосконалення мережі міської залізниці, спорудження додаткових трамвайних платформ для перевезення вантажів тощо. Заходи, які слід було виконувати за 7-10 днів до евакуації, передбачали: формування робітничих команд для виконання вантажних робіт, підготовка транспортних засобів, відведення приміщень під квиткові каси та ін.¹⁵

Крім того, ще до початку війни в губернських установах складались списки майна, яке на випадок початку війни слід було негайно вивозити в глиб країни. Так, згідно відомостей про речі, які підлягали негайній евакуації за межі Волинської губернії, першочергово значилось майно державних установ: повітових поліцейських управлінь, жандармських управлінь (у Рівному і Луцьку), військових присутствій, канцелярії предводителя дворянства, земських управ, земельних комісій, поштово-телеграфних контор тощо¹⁶.

Загальне керівництво евакуацією установ, населення, вантажів покладалося на губернаторів при посередництві губернських комітетів, утворених з представників підпорядкованих установ для вивезення запасів; губернські комітети діяли через повітові евакуаційні комісії і такі ж комісії військово-промислового комітету, що займалися евакуацією фабрик і заводів, а також через уповноважених у губерніях з облаштування біженців¹⁷. Відповідно до 6, 7 і 8 пунктів інструкції особливоуповноваженим, саме на них, через посередництво міських і сільських посадових осіб, покладалася організація прийому хліба, фуражу, худоби і коней під час виселення та видачі за це компенсації¹⁸. Крім того, в районі Південно-Західного фронту цим займалися і організації Всеросійського земського союзу¹⁹.

Наказ про евакуацію безумовно стосувався і цивільного населення та викликав паніку у прифронтовій зоні. За наказом влади, жителі регіону стали продавати і знищувати матеріальні цінності, майбутній урожай та худобу. «Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу», – зазначав Подільський губернатор О. П. М'якінін²⁰. Налякані повідомленнями про можливу евакуацію, жителі намагалися завчасно покинути потенційно небезпечні місцевості. За свідченнями начальника Дніпровського відділення жандармського поліцейського управління Московсько-Київської залізниці, з 23 серпня з Києва розпочався тривалий панічний від'їзд жителів і відправка багажу: «Вокзал станції Київ-І, перони і потяги буквально заповнені пасажирами, речами, дітьми і багажем... Всі потяги запізнюються... З 30 серпня на станції Київ-ІІ

встановлено платформи для відправлення вантажів і установ по евакуації міста»²¹.

24 червня 1915 р. штабом верховного головнокомандуючого було розроблено правила відносно впровадження заходів з очищення військами евакуйованих місцевостей. Згідно з ними руйнуванню і знищенню могли піддаватися лише ті будівлі і ліси, необхідність знищення яких була викликана умовами бойової обстановки і згідно з наказом відповідного військового керівництва²². Реквізиція і знищення продовольчих припасів, коней, худоби і транспортних засобів відбувалась обов'язково платна з невідкладною видачею винагороди в порядку, встановленому відповідним командуючим армією.

Для контролю над розрахунками з населенням за реквізоване, конфісковане та знищене майно під час евакуації створювались ліквідаційні, оціночні і реквізиційні комісії. До обов'язків ліквідаційних комісій входило визначення та видача винагороди за: 1) реквізоване майно і за виконання обов'язкових нарядів; 2) за майно, знищене згідно з розпорядженням влади; 3) розгляд скарг на постанови оціночних і реквізиційних комісій. Кількість ліквідаційних комісій і район дії кожної з них визначалися головним начальником постачання армій фронту²³. Для оцінки майна, знищеного за наказом влади чи в результаті хибних дій військових, утворювались повітові, особливі і військові оціночні комісії. Такі комісії збиралися періодично і у разі необхідності переглядали і змінювали розцінки на знищене чи реквізоване майно²⁴. На реквізиційні комісії покладалась вилучення і оцінка речей, реквізованих у військових цілях. Такі комісії створювались розпорядженням губернатора, згідно з наказом головного начальника військового округу. Район дії кожної реквізиційної комісії визначався губернатором²⁵. Відразу після збору урожаю вилучались всі надлишки запасів понад річну норму споживання населенням. А в місцевостях, яким загрожувала окупація ворога, населенню залишалось продовольства не більше місячної норми споживання. При реквізиції машин, верстатів, заводського оснащення і матеріалів в першу чергу реквізовувалось і вивозилось все, що мало військове значення. Те, що не вивозилось, – знищувалось²⁶.

6 листопада 1915 р. Головним начальником постачання армій Південно-Західного фронту було затверджено постанову «Про порядок здійснення оцінки і відшкодування приватним особам, товариствам і установам у випадку реквізиції чи примусового порушення їх інтересів, викликаних роботами для потреб військового відомства і військових частин»²⁷. Згідно п. 3 даної постанови, для прискорення і полегшення здійснення оцінки, в кожному повіті розпорядженням голови губерньської земської управи створювались комісії для вироблення відповідних розцінок на реквізоване чи знищене майно²⁸. У роботі комісій також брали участь посадовці селянських установ, податкової інспекції, державного контролю і поліції, а також представники від земських установ. Комітети займались збором даних про завдані збитки, перевіркою наданої потерпілими інформації шляхом вивчення документів і свідчень очевидців²⁹.

Наприкінці жовтня 1916 р. урядом було вироблено спеціальне положення про реквізицію коней при посередництві земських установ³⁰. Згідно положення райони здійснення реквізиції коней та час її проведення визначалися військовим міністром за погодженням з міністрами внутрішніх справ і землеробства³¹.

26–28 лютого 1916 р. проходило засідання Подільської губернської комісії з питань відшкодування збитків, завданих роботами для потреб військового відомства під головуванням очільника губернської земської управи П. Александрова. В роботі комісії також брали участь повітові предводителі дворянства Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Літинського і Ушицького повітів, представники Балтської, Вінницької, Летичівської і Ольгопольської повітових земських управ, п'ять членів комісії і завідувач оціночно-статистичним відділенням губернської управи. Мета роботи комісії полягала у розгляді розцінок, встановлених повітовими земськими управами на посіви, садові і лісові насадження знищені під час військових дій чи військово-оборонної діяльності воєнного відомства, їх уточненні і затвердженні³².

У результаті роботи комісії було вироблено два звернення до головнокомандувача армій Південно-Західного фронту щодо недопущення порушень оціночними комісіями встановлених владою правил оцінки завданих населенню збитків та з приводу встановлення крайніх термінів і прискорення оцінки знищених за наказом військової влади лісів. З метою спрощення і пришвидшення оцінки та відшкодування за вирубані лісові насадження, прийнято рішення про видання в достатній кількості примірників державних лісових такс. З приводу визначення вартості посівних площ, прийнято пропозицію Гайсинського повітового предводителя дворянства А. А. Севастьянова про доцільність прийняття за основу розцінок мирного часу (за винятком вартості збору, перевезення, молотьби і очищення зерна). У випадку знищення озимих посівів у той час, коли їх можливо було пересіяти яровими (не пізніше березня), комісія встановлювала суму сплати у розмірі 60% від їх вартості. У зв'язку із неможливістю точного визначення вартості посівних робіт в окремих повітах, прийнято рішення про встановлення єдиних розцінок для всієї губернії³³.

Зважаючи на всі обставини, комісією було вироблено такі розцінки відшкодування посівів (за одну десятину): пшениця озима – 125, пшениця ярова – 98, жито озиме – 104, овес – 103, ячмінь – 90, гречка – 84, просо – 105, кукурудза – 96, горох – 101, квасоля – 89, боби кормові – 100, чечевиця – 81, картопля – 127, морква – 127, буряк цукровий і кормовий – 136, капуста – 294, соняшник – 131, ріпак – 111, льон – 123 руб.; трави: конюшина двохрічна – 126, трьохрічна – 43, люцерна – 128, природні сінокоси – 55 руб. тощо³⁴.

Визначалась окрема оплата за сільгоспугіддя, зайняті окопами, підземними спорудами, тимчасовими дорогами, дротяними загородженнями, міжкопними територіями тощо. У цьому випадку встановлювалась винагорода у розмірі 1 коп. за один квадратний сажень в період сільськогосподарського сезону (тобто з 15 березня по 1 вересня). Виплати мали здійснюватися і у тому ви-

падку, коли землі повернені населенню, втрачали придатність до ведення сільського господарства. У цьому разі виплачувалась сума, необхідна для повернення землі попереднього вигляду. В особливих випадках передбачалась можливість виплати повної власності землі господарю³⁵. При цьому вартість однієї десятини оцінювалась від 400 до 600 руб.³⁶

При виробленні розцінок на відшкодування вартості фруктових дерев враховувалась їх кількість і приблизний вік: дерева старші 75 років оцінювались як дрова, фруктові, до загальноприйнятого віку плодоносіння (до 10 років), – як щепи, а дерева віком від 10 до 75 років – за загальноприйнятою на той час у садівництві формулою: 10 помножити на урожай і помножити на ціну пуда плодів³⁷. Для прикладу, у садівництві Подільської губернії прийнято було вважати середньорічний урожай з однієї яблуні чи груші за увесь період плодоносіння по два пуди фруктів. У такому випадку одна яблуня оцінювалась у 12 руб. (10 помножити на два і помножити на 60 коп.). Всі кісточкові фруктові дерева оцінювались за аналогічною формулою (замість цифри 10 використовувалась 5) і вартували приблизно 2 руб. 50 коп.³⁸ Інші види дерев, які росли у паркових і прибудинкових зонах, оцінювались як дрова паливні³⁹.

У разі необхідності, на потреби армії реквізувались різноманітні речі і товари, в тому числі одяг і продукція, товари окремих підприємств. Ще 8 жовтня 1914 р. розпорядженням начальника Київського військового округу було знято заборону на реквізицію цілої низки речей і товарів, з поміж яких різноманітний одяг, інструменти, кінське спорядження тощо⁴⁰. Того ж дня Подільський губернатор дав розпорядження головам повітових земських управ розпочати реквізицію теплих одягів, вартість яких не перевищує 5 руб за одиницю⁴¹. Наприкінці жовтня – на початку листопада у Подільській губернії розпочалась реквізиція одягу для потреб колишніх військових, звільнених у запас. Зібрані речі відправлялись у Київський речовий склад для подальшого розподілу наказом військової влади⁴².

3 червня 1915 р. було створено комісію для оцінки цукру, реквізованого на Гніванському цукровому заводі у кількості 201 362 пудів. До складу комісії увійшли: в. о. повітового предводителя дворянства, заступник вінницького повітового військового начальника, представник інтендантського відомства, помічник наглядача вінницького продовольчого магазину, вінницький повітовий податковий інспектор, повітовий справник, член повітової земської управи і мировий суддя сьомої дільниці. В обговорення, було вирішено підвищити ціну реквізованого цукру з 4 р. 80 коп. (ціна 1914 р.) за пуд, до 5 р. 95 коп. зважаючи на погіршення умов виробництва⁴³.

30 червня 1915 р. командувач Київським військовим округом видав наказ, яким він доручав начальникам поліції негайно розпочати реквізицію всієї мисливської зброї дванадцятого калібру, що перебула в приватному продажі⁴⁴. З цією метою було утворено тимчасову оціночно-реквізиційну комісію для оцінки вилученої зброї. Комісія збиралась тричі: 15 і 23 липня та 25 серп-

ня. Рушниці, оцінені до 40 крб., негайно передавались в управління місцевого повітового військового начальника. А дорожчі 40 крб., зберігалися опечатаними в місцях їх виявлення до спеціальних розпоряджень⁴⁵. Крім того, згідно з указом від 6 серпня, реквізиції підлягали всі картонні і латунні гільзи (до вищезгаданих рушниць) виробництва російсько-бельгійського товариства в Москві, римського патронного заводу і старого випуску колишнього заводу «Торбек»⁴⁶. В результаті роботи комісії лише власникам зброярських крамниць Вінниці і Жмеринки було видано квитанції для відшкодування реквізованого майна на загальну суму 634 руб. 80 коп.⁴⁷

9 вересня 1915 р. з'явився наказ командувача окремим корпусом жандармів начальника жандармських поліцейських управлінь, у якому містились правила про порядок здачі населенням вогнепальної зброї за винагороду⁴⁸. Справна зброя оцінювалась таким чином: гвинтівки без багнета російського зразка – 20 руб., іноземного зразка – 15 руб.; багнети російського та іноземного зразка по 2 руб.⁴⁹

16 грудня 1915 р. генерал-ад'ютант Л. Троцький видав наказ на основі п. 2 ст. 654 положення польового управління військ у військовий час про реквізицію одного токарного верстата з магазину технічної контори «Ліпец і К°» в місті Києві (Хрещатик, 7) для потреб новоутворених автомобільних частин Південно-Західного фронту⁵⁰.

Таким чином, під час виселення біженців з місць постійного проживання, за законами Російської імперії про постраждалих від війни, їм формально забезпечувалося певне відшкодування втрат. Насправді ж застосування закону в практичному житті наражалося на бюрократичні перепони, які нерідко відігравали вирішальну роль в справі оплати збитків. На це вказує, зокрема, дискусія піднята в Особливій нараді в вересні 1915 р. Мова тоді йшла лише про певну категорію біженців, яка мала реквізиційні квитанції, що видавалися біженцям під час евакуації. Міністерство фінансів погоджувалося сплачувати лише 25% втрат, з чим Особлива нарада не погоджувалася. Разом з тим більшість примусово виселених людей через поспішність не отримала подібних документів зовсім. Таким особам було вирішено виплачувати 25% їхнього попереднього чистого прибутку, що визначався на основі документів, або інших непрямих доказів, підтверджених свідками. Все це дуже ускладнювало процес отримання компенсації від держави за втрачене майно і практично зводило спроби біженців нанівець⁵¹. У подальшому це питання обговорювалося на великій нараді всіх громадських організацій, що займалися справами біженців, 15–17 жовтня 1915 р. Щоб отримати відшкодування біженець наражався на масу непереборних перешкод. Серед них були такі, зокрема, як відсутність єдиної форми і змісту реквізиційних квитанцій. Ліквідаційні комісії, що діяли в різних губерніях не мали чітко встановленого єдиного типу квитанцій і складали їх на свій розсуд. До того ж, як вірно зазначає Т. І. Лазанська, зовсім нез'ясованим залишалося питання про порядок відшкодування за знищене на

вимогу властей рухоме і нерухоме майно та про акти, якими його ліквідація засвідчувалася. Визначали розмір збитків особливі комісії під керівництвом повітових предводителів дворянства. Якщо ж врахувати ту обставину, що знищення майна біженців нерідко відбувалося після евакуації цивільних властей, і взяти до уваги відсутність подібних комісій у багатьох місцях поселення біженців, то стане зрозумілим, що положення законів про відшкодування втрат під час війни часто не могли бути застосованими на практиці⁵². Після деяких дебатів у листопаді 1915 р. Особлива нарада все ж таки постановила, що постраждалим негайно повністю оплачується вартість знищених та реквізованих продовольства і фуражних запасів, коней, інших тварин, посівів, домашніх речей. За сільськогосподарський реманент, ремісниче і фабричне устаткування, сировину і товари видавався аванс у розмірі 25% їхньої вартості, решта 75% мала сплачуватися після повернення російської влади та евакуйованого населення на своє попереднє місце проживання. Звичайно, що на компенсацію могли сподіватися лише ті, хто мав документальне підтвердження⁵³.

Таким чином, проблема компенсації втрат населенню Правобережної України, спричинених подіями Першої світової війни, постала вже влітку 1914 р. Однак лише наприкінці 1915 р. представники влади стали розробляти положення про відшкодування і спеціальні такси, з метою налагодження і пришвидшення оцінки реквізованого і знищеного майна. Як наслідок, відшкодування втрат постраждалому від війни населенню лягло важким тягарем на державний бюджет і доповнило комплекс соціально-економічних причин падіння самодержавства на початку 1917 р.

Примітки:

¹ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 196-240; Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : Віровець А. П.; «Апостроф», 2012. 568 с.; Реєнт О. П., Сердюк О. В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. : К. : Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 5-47; Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV. К. : Інститут історії України, 2002. С. 111-132; Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. 1999. №8. С. 98-113 та ін.

² Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). К. : Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.

³ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004. 473 с.; Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Вісник Волинського державного університету. 1997. №2. С. 35-40; Гри-

горчук П., Романюк І. Соціально-економічне становище Поділля в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. К. : Либідь, 1998. С. 67-69 та ін.

⁴ Беркевич А.Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 // Исторические записки. М. : Издательство академии наук СССР, 1947. Т. 23. С. 32.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). Ф. 442. Оп. 864. Спр. 246. Арк. 87.

⁶ Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917 гг. : сборник документов. М.-Л. : Наука, 1965. С. 75-73.

⁷ Там само. С. 94.

⁸ Там само. С. 472.

⁹ Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 – лютий 1917 рр.). Львів : Видавництво Львівського університету, 1966. С. 199.

¹⁰ Свод законов Российской Империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909, 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. Второе издание. СПб., 1913. Т. 2. С. 823-831.

¹¹ Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 825. Арк. 7.

¹² Там само. Арк. 7-7 зв.

¹³ Там само. Арк. 8-9.

¹⁴ ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 1а. Арк. 164-174.

¹⁵ Там само. Арк. 175-177.

¹⁶ Там само. Ф. 1598. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 431.

¹⁷ Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8595. Арк. 110.

¹⁸ Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 835. Арк. 9-9 зв.

¹⁹ Лазанська Т. І. Вказана праця. С. 227.

²⁰ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. : К. : Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 27.

²¹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 76. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 81-81 зв.

²² Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8594. Арк. 1-1 зв.

²³ ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 5909. Арк. 82-86.

²⁴ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 71-73.

²⁵ ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 5909. Арк. 82-86.

²⁶ Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8594. Арк. 1 зв.

²⁷ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 324.

²⁸ Там само. Арк. 324-324 зв.

²⁹ Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8594. Арк. 1, 1 зв.

³⁰ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 131-132.

³¹ Там само. Арк. 131.

³² Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 71.

- ³³ Там само. Арк. 71 зв.
³⁴ Там само. Арк. 72.
³⁵ Там само. Арк. 72-72 зв.
³⁶ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 328.
³⁷ Там само. Спр. 45. Арк. 72 зв.
³⁸ Там само. Арк. 72 зв.
³⁹ Там само. Арк. 73.
⁴⁰ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 28.
⁴¹ Там само. Арк. 29.
⁴² Там само. Арк. 31.
⁴³ Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 831. Арк. 10-10 зв.
⁴⁴ Там само. Арк.1.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само. Арк.13.
⁴⁷ Там само. Арк. 4-5, 18, 27.
⁴⁸ ГАРФ. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 138.
⁴⁹ Там само. Арк. 139-140.
⁵⁰ ГАРФ. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 268.
⁵¹ Лазанська Т. І. Вказана праця. С. 227.
⁵² Там само.
⁵³ Там само.

***Pawlo Klischinskiy. Problem of compensation of losses to the population of the Right-bank Ukraine during 1914-1916, caused by the events of the First world war.** In the article, on the basis of archival and published sources, as well as works of Ukrainian historians, the problem of compensation for losses suffered by the population of Right-Bank Ukraine during the First World War is researched. The paper focuses on events, during which there is destruction and requisition of a certain category of things, food supplies and material values of the inhabitants of the region, the legal basis and the theoretical planning of the process of compensation for lost property, problems and difficulties in its implementation.*

***Key words:** First World War, South-Western Front, Right-Bank Ukraine, mobilization, evacuation, requisition, compensation, requisition commission.*

Отримано: 23.06.2017 р.